

تحلیل محتوای کتاب دین و زندگی دوره متوسطه با تأکید بر شاخص‌های تربیتی در برنامه درسی ملی

فاطمه عابدی^{۱*}، مرتضی منادی^۲، ملوک خادمی^۳، علیرضا کیامنش^۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۵/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۱۵

چکیده

پژوهش حاضر باهدف بررسی و تحلیل میزان توجه به شاخص‌های تربیتی در برنامه درسی ملی در کتب درسی دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه دوم اجرا شد. روش پژوهش توصیفی و از نوع پژوهش کیفی و رویکرد پژوهش کاربردی بود. جامعه پژوهش، کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه در سال تحصیلی ۹۴-۹۵ بود که به‌صورت هدفمند کتاب‌های دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه به‌عنوان نمونه در نظر گرفته شد. ابزار مورد استفاده در پژوهش، اسنادی بودند که به‌صورت کتاب درسی در دبیرستان‌ها تدریس می‌شوند. برای استخراج اطلاعات، از روش تحلیل محتوای توصیفی استفاده شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که؛ ۱- کتاب دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه دوم، بر اساس ۳ تم کلی؛ شناخت و معرفت، گرایش‌ها و تمایلات و عمل و رفتار، منطبق با برنامه درسی ملی نگاشته شده است. ۲- تعداد کل مؤلفه‌های مفهومی کتاب‌های دین و زندگی به ترتیب دارای ۳۱۳ و ۲۴۳ فراوانی بود که بیشترین فراوانی مربوط به مؤلفه‌های محور شناخت و معرفت و کمترین فراوانی مربوط به مؤلفه‌های محور گرایش‌ها و تمایلات بود. از یافته‌های پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که اهتمام ویژه‌ی مؤلفان کتاب دین و زندگی، افزایش شناخت افراد نسبت به اصول اساسی و فروع دین است و به بحث گرایش‌ها و تمایلات و عمل به فرامین، توجه چندانی نشده است. کلمات کلیدی: تحلیل محتوا، کتاب دین و زندگی، شاخص‌های تربیتی، برنامه درسی ملی

^۱ دانشجوی دکتری روانشناسی تربیتی دانشگاه الزهرا (س) 09112243502 f.abedi2455@gmail.com

^۲ دانشیار گروه روانشناسی تربیتی دانشگاه الزهرا (س). mortezamonadi@gmail.com

^۳ دانشیار گروه روانشناسی تربیتی دانشگاه الزهرا (س) khademim@yahoo.com

^۴ استاد گروه روانشناسی تربیتی دانشگاه خوارزمی Drarlia@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

بر اساس برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران که بر مبنای جهان‌بینی اسلامی استوار است؛ محتوای آموزشی باید «مبتنی بر ارزش‌های فرهنگی و تربیتی و سازوار با آموزه‌های دینی و قرآنی، مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ از فرصت‌ها و تجربیات یادگیری باشد که زمینه شکوفایی فطرت الهی، رشد عقلی و فعلیت یافتن عناصر و عرصه‌ها را به صورت پیوسته فراهم آورد» (برنامه درسی ملی، ۱۳۹۱: ۱۲). در هدف‌گذاری عناصر و عرصه‌های آموزشی، شکوفایی فطرت و دستیابی به شئون مختلف حیات طیبیه، جامعیت، یکپارچگی و توجه متوازن به ساحت‌های تعلیم و تربیت مبنا قرار گرفته است (همان: ۱۵) که با شاخص‌هایی معین می‌شود.

این شاخص‌ها در هر یک از مکاتب تربیتی با توجه به دیدگاه آن مکتب نسبت به انسان و اهداف تربیتی تدوین می‌شود. به‌عنوان مثال «در مکتب رفتارگرایی، هدف، بررسی رفتار آشکار موجودات زنده است و انسان را نیز همچون دیگر موجودات زنده می‌دانند. لذا رفتارگرایان هدف از تعلیم و تربیت را کسب یا تغییر رفتارهای مختلف می‌دانند» (سیف، ۱۳۷۲: ۲۰۵). از طرف دیگر شناخت‌گرایان توجه خود را معطوف به فرایندهای ذهنی کرده‌اند. از دیدگاه آن‌ها رفتار، حاصل فرایندهای ذهنی است. «در این دیدگاه روان‌شناسان توجه به وجه تمایز انسان از سایر حیوانات یعنی عقل، تفکر و سایر فرایندهای ذهنی کرده‌اند» (همان: ۲۰۵).

«در نظام تربیتی اسلام هدف از تربیت، رساندن انسان به مقام قرب الهی از طریق تحقق بخشیدن به استعدادهای بالقوه و متوازن و متعادل بار آوردن انسان است که بتواند متخلق به اخلاق الهی و انبیاء و اولیاء شود» (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۸)؛ بنابراین، هدف کلی از تربیت «خداگونه شدن» و رسیدن به مرحله‌ای است که انسان محبوب و مرضی خداوند متعال شود. جهت رسیدن به این هدف کلان، پیامبران ابتدا گرایش‌های فطری و حقیقت‌جویی را در انسان‌ها بیدار می‌کردند و سپس با دادن شناخت و معرفت به انسان‌ها زمینه عمل آگاهانه را فراهم می‌نمودند؛ یعنی بر اساس آموزه‌های قرآنی، سه محور (مقوله) گرایش‌ها و

تمایلات، شناخت و معرفت (فرایندهای ذهنی) و رفتار از نظر اسلام دارای اهمیت است (برنامه درسی ملی، ۱۳۹۱: ۱۶-۹). به گفته‌ی تاج‌الدین و بازارگادی (۱۳۹۲)، شناخت و تمایلات هر دو مقدمه رفتار هستند، اگرچه که گرایش‌ها به تنهایی نیز می‌توانند منجر به رفتار شوند ولی رفتار عالمانه فقط با شناخت و بصیرت ممکن است.

در ارزیابی مکاتب ذکرشده، باید گفت که به نظر رفتارگرایان «هدف تعلیم و تربیت کسب رفتارهای مختلف است و پدیده‌های دیگر روان‌شناختی از جمله احساس، ادراک، اندیشه و سایر فرایندهای ذهنی، در پرتو رفتار آشکار مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. به همین جهت این روان‌شناسان یادگیری را تغییر در رفتار تعریف می‌کنند» (سیف، ۱۳۷۲: ۲۰۵). به گفته‌ی افروز، محدودیت این دیدگاه آن است که «توجهی به ذهن و فرایندهای آن و تمایلات، علائق و انگیزه در افراد ندارد و تنها بر اساس رفتارهای شخص، در مورد ذهن یا نگرش او قضاوت می‌کند» (افروز، ۱۳۷۳: ۷۲). «از جمله محاسن این دیدگاه آن است که چون رفتار قابل مشاهده و عینی است، با آزمون‌ها و مشاهده به راحتی می‌توان رفتار فرد را اندازه‌گیری کرد» (سیف، ۱۳۷۲: ۲۰۵).

شناخت‌گرایان، رفتار را به صورت وسیله یا سرنخی برای استنباط و استنتاج پدیده‌های شناختی یا آنچه در ذهن انسان می‌گذرد مورد توجه قرار می‌دهند. برخلاف رفتارگرایان برای شناخت‌گرایان رفتار آشکار فرد مورد توجه نیست. بلکه علاقه آن‌ها بیشتر معطوف به فرایندهای ذهنی است که به اعتقاد آنان رفتار ناشی از آن‌ها است (تاج‌الدین و بازارگادی، ۱۳۹۲). از این رو «هدف تعلیم و تربیت برای شناخت‌گرایان تغییرات حاصل در فرایندهای درونی و ذهنی شخص است نه ایجاد تغییر در رفتارهای آشکار او» (همان: ۲۰۶).

این روان‌شناسان اگرچه به فرایندهای ذهنی که یکی از مبانی اصلی شکل‌گیری رفتار است، توجه دارند، ولی از تمایلات و علائق غافل شده‌اند. از طرفی فرایندهای ذهنی به راحتی قابل سنجش و اندازه‌گیری نیستند. مکتب اسلام از جهتی مشابه رفتارگرایان و شناخت‌گرایان و از جهتی با آنان متفاوت است. چون اسلام هم به رفتارهای عینی و هم به فرایندهای ذهنی توجه داشته و این دو را با تمایلات و انگیزه‌ها نیز آمیخته می‌کند (باقری، ۱۳۷۹).

استدلال عقلی و اقامه برهان اگرچه می‌تواند بعد شناختی دین (اعم از شناخت خداوند، جهان، انسان و معاد و ...) را بهبود بخشد و به استحکام آن کمک کند اما به‌تنهایی انسان را به انجام دادن عمل و تکالیف دینی و التزام به بایدهای دین ملزم نمی‌کند؛ بنابراین آنچه رفتار را شکل می‌دهد تنها لایه‌ها و فرایندهای ذهنی فرد که ناشی از علم و دانش اوست، نیست. بلکه هم معرفت و شناخت و هم علاقه، انگیزه و تمایل به انجام کار، رفتار فرد را شکل می‌دهد (تاج‌الدین و بازارگادی، ۱۳۹۲). به‌عبارت‌دیگر مجموع فعالیت‌های روانی، احساسات، افکار (ذهنی) و عواطف هستند که رفتار و کردار هر فرد نمودار و ترجمان آن فعالیت‌ها است (باقری، ۱۳۷۹).

درمجموع می‌توان گفت تربیت مبتنی بر اسلام، مثلی است که سه ضلع آن رفتار، فرایندهای ذهنی (معرفت و شناخت) و تمایلات و انگیزه‌هاست. هر سه ضلع این مثلث جهت تربیت لازم و مکمل یکدیگر بوده و جهت آن‌ها هم به سمت توحید و یگانگی خداوند است (احمدی، ۱۳۷۴). به اعتقاد صاحب‌نظران و سیاست‌گذاران برنامه درسی ملی، شاخص‌های محورهای یادشده، برگرفته از آیات قرآن و سخنان ائمه (ع) می‌باشد و عبارت‌اند از: «محور فرایندهای ذهنی (معرفت و شناخت) شامل شاخص‌های: علم و دانش، تفکر و تعقل، معرفت و بصیرت، نقد و ارزیابی، محور عمل و رفتار شامل شاخص‌های: تعهد و مسئولیت‌شناسی اجتماعی، عفت و پاکدامنی، عمل‌گرایی، عبادت و محور گرایش‌ها و تمایلات شامل شاخص‌های حب الهی و ولایت‌پذیری» (برنامه درسی ملی، ۱۳۹۱: ۲۲-۱۵). اگرچه این شاخص‌ها تحت سه محور دسته‌بندی شدند ولی بشدت با همدیگر مرتبط هستند که در ذیل به‌اختصار توضیح داده می‌شوند:

۱- علم و دانش: می‌توان به‌طور خلاصه علم را چنین تعریف نمود: «حضور شیء یا صورت آن نزد عالم. حضور خود شئی در علم حضوری است و حضور صورتش در علم حصولی» (کاردان، اعرافی، پاک‌سرشت، حسینی و ایرانی، ۱۳۸۲: ۴۱۸).

بنا بر تعریف دیگر، «علم نقطه مقابل جهل و به معنای وضوح و ثبوت چیزی آمده است» (مطهری، ۱۳۷۶: ۶۳). «در سوره طه آیه ۱۱۴ «و قل رب زدنی علما» به پیامبر اکرم (ص) امر می‌شود که از درگاه الهی افزایش علم خود را طلب کند و در آیات دیگر قرآن

کریم مانند بقره آیه ۲۸۰، نحل آیه ۹۵ و عنکبوت آیه ۱۵ و ... همواره کسانی که اهل علم و آگاهی نیستند، سرزنش می‌شوند و همین کاستی علت بسیاری از کاستی‌های دیگر شمرده می‌شود» (همان: ۶۳-۶۵).

۲- تفکر و تعقل: «اهل نظر فکر را قوه کوبنده علم به سوی معلوم و تفکر را کوشش این قوه برحسب نظر عقل، زیربنای حیات انسانی و شگفت‌انگیزترین اعمال ذهنی بشر معرفی کرده‌اند. تفکر به معنای رسیدن به مجهول و حل آن از طریق معلومات متناسب در اسلام، پایگاه ارزشمندی دارد» (مطهری، ۱۳۷۶: ۸۶). به فرموده امام علی (ع) «تفکر انسان را به سمت نیکویی و عمل دعوت می‌کند تا آنجا که ساعتی تفکر برتر از عبادت یک سال برشمرده شده است. اساس پذیرش دین تعقل، تفکر و انتخاب آگاهانه است و بر همین مبنا اصول دین تعبدی نیست» (به نقل از سجادی، ۱۳۸۴: ۳۸). در قرآن تفکر و تعقل هدف فهم آیات الهی است. این شاخص به عنوان یک شاخص زیربنایی اگر به آن توجه نشود، ریشه‌ها و بنیه اصلی تدین دچار فرو گاهی و سستی خواهد شد. «افلا یتدبرون القرآن ام علی قلوب اغفالها» (محمد، آیه ۲۴) آیا آن‌ها در قرآن تدبر نمی‌کنند یا بر دل‌هایشان قفل نهاده شده است. قرآن کریم مردمان را حتی به تدبر و تأمل در آیات الهی فرامی‌خواند و کسانی را که بدون تعقل و ژرف‌اندیشی با آیات خدا برخورد می‌کنند مورد سرزنش قرار می‌دهد (باقری، ۱۳۷۹).

۳- معرفت و بصیرت: «بصیرت، نوعی به کارگیری عقل در مسیر هدایت انسان و استفاده از روشنگری آن است. قرآن کریم با ترغیب به بینا کردن دل‌ها با نور عقل، آن‌هایی را که از این نیرو استفاده نمی‌کنند، کوران واقعی معرفی می‌کند. خداوند می‌فرماید: آیا در زمین سیر نمی‌کنند تا صاحب دل‌هایی گردند که بدان تعقل کنند و گوش‌هایی که بدان بشنوند؟ پس همانا چشم‌ها کور نمی‌شوند، بلکه دل‌هایی که در سینه‌ها جای دارند، کور می‌شوند. (حج: ۴۶). در واقع بصیرت و بینش، نوری درونی است که شخص با آن نور، در میان مردم، زندگی می‌کند؛ چنان که قرآن کریم فرموده: و جعلنا له نوراً یمشی به فی الناس. (انعام: ۱۲۲) انسان به سیر بصیرت، راه را از بی‌راهه و حقیقت را از امر غیر حقیقی، بازمی‌شناسد و نیز در گرفتن اطلاعات و داده‌ها، درست‌گزینی می‌کند و نیز

در ارائه نظر و رأی، درست‌گویی می‌کند و به فرموده امام علی (ع)، آن‌که بصیرت و بینش نداشته باشد، رأی او، نادرست و بی‌ارزش است» (سجادی، ۱۳۸۴: ۴۳).

۴- نقد و ارزیابی: «نقد به معنی جدا کردن خوب از بد و ظاهر ساختن عیوب یا محاسن کلام است» (عمید، ۱۳۶۳: ۱۱۶۷). «ارزیابی عبارت است از مقایسه آنچه انجام شده با آنچه باید انجام گیرد، جهت شناخت نقاط قوت و ضعف برنامه‌ها» (اعرافی، ملکی بیرجندی و صادق زاده قمصری، ۱۳۸۰: ۲۸۵). قرآن کریم در سوره بقره (آیه ۱۷۰)، با اشاره به استدلال مشرکان که پیروی روش پدرانشان را برای رد دعوت پیامبران مطرح می‌کنند، تلویحاً آنان را به بازنگری و ارزیابی روش و مسلک گذشتگان فرامی‌خواند که اگر روش آنان با معیارهای فطری و عقلی سازگار بود آن را بپذیرند و الا نه. در سوره عبس (آیه ۲۴) هم دقت و نگاه نقادانه در مهم‌ترین کارهای حیاتی انسان را گوشزد کرده و نسبت به تبعیت و تقلید کورکورانه و محض دیگران هشدار می‌دهد (به نقل از سجادی، ۱۳۸۴).

۵- ولایت‌پذیری: «ولایت از ماده ولی به معنای قرار گرفتن چیزی در کنار چیز دیگر است به نحوی که فاصله‌ای در کار نباشد، یعنی اگر دو چیز آنان چنان به هم متصل باشند که هیچ فاصله‌ای در میان آن‌ها نباشد، ولی به کار برده می‌شود» (مطهری، ۱۳۷۸: ۳۶). در تعریف دیگر ولایت به معنی تصدی و صاحب‌اختیاری است و از نظر اسلام دو نوع ولایت وجود دارد: ولایت منفی؛ که اجتناب از همدلی با کفار و منافقان و طاغوت است و ولایت مثبت که در راستای ولایت الهی است (همان: ۴۲). آیه ۵۹ از سوره نساء می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا أطيعوا الله و أطيعوا الرسول و اولی الامر منکم» این آیه بیانگر آن است که یکی از خصوصیات تربیتی فرد مسلمان، پذیرفتن ولایت خداوند متعال، رسول اکرم (ص) و معصومین و کسانی است که در ویژگی‌ها و خصوصیات اعتقادی و علمی و رفتاری در مسیر آن بزرگواران قرار دارند (به نقل از تاج‌الدین و بازارگادی، ۱۳۹۲). «ولایت‌پذیری به معنی زور‌پذیری و تسلیم بی‌قید و شرط در برابر نظام حکومتی و حکومت‌کنندگان نیست، بلکه به معنای قبول حاکمیت علم و عدالت و مشارکت برای تحقق شایسته‌سالاری و اِشْراف نخبگان ذی‌صلاح بر زمام امور جامعه است» (ذو علم، ۱۳۸۴: ۵۰).

۶- حب الهی: مطهری به نقل از کتاب «احیاء علوم الدین» غزالی حب و بغض را این‌گونه تعریف می‌کند: «حب به معنی میل طبع به شیء که در ادراکش لذت است و بغض به معنی نفرت طبع به شیئی که در ادراکش درد، تعب و سختی نهفته باشد» (مطهری، ۱۳۷۸: ۷۵). «محبت راهی است به سوی هم‌شکلی و همسانی و محبت و طریقی برای دستیابی به کمال مطلوب است؛ بنابراین دوست داشتن نیازی اصیل برای آدمی است. آمیختگی فطرت انسان بامحبت، دلیلی است بر وجود محبت در ذات اقدس الهی؛ زیرا نمی‌توان پذیرفت که محبت بدون آنکه در خداوند سبحان باشد آن را در آدمی به ودیعت بگذارد. به عبارت دیگر وقتی خداوند به بنده‌ای از رحمت بیکران خود لطف می‌کند، در حقیقت او را مورد محبت خویش قرار داده است. برای یک فرد مسلمان، مهم‌ترین شاخص رشد و تعالی اخلاقی و تربیتی این است که محبوب خدا باشد و با رفتار و ویژگی‌های خود حب الهی را به دست آورده باشد» (همان: ۷۹).

۷- تعهد و مسئولیت‌شناسی اجتماعی: «از مهم‌ترین شاخص‌های تربیت اسلامی، احساس وظیفه در برابر جامعه و توجه به تعهد و مسئولیت اجتماعی است. «و المؤمنون و المؤمنات بعضهم اولیاء بعض یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر» (توبه، آیه ۷۱) امر به معروف و نهی از منکر که برخاسته از رابطه برادری اسلامی و ولایت متقابل اعضای جامعه است و ضرورت حفظ و حراست از حدود الهی در جامعه که در آیات فراوانی از قرآن کریم ذکر شده است، اهمیت این شاخص را نشان می‌دهد» (کشاورز، ۱۳۸۷). «اسلام نه تنها فرد را برای خود و در مقابل خداوند مسئول و متعهد می‌داند، بلکه فرد را از نظر اجتماع هم مسئول و متعهد می‌داند. امر به معروف و نهی از منکر همین است که‌ای انسان تو تنها از نظر شخصی و فردی در برابر ذات پروردگار مسئول نیستی تو در مقابل اجتماع خویش هم مسئولیت و تعهد داری» (مطهری، ۱۳۶۱: ۶۶).

۸- عفت و پاکدامنی: «رعایت موازین اخلاقی و شرعی توسط زنان و مردان نامحرم در برخورد با یکدیگر، توجه به حریم‌ها و حرمت‌های متقابل و پاکدامنی و عفت در رفتار، نگاه، پوشش و ... (نور، آیات ۳۰ و ۳۱) از مهم‌ترین شاخص‌های تربیت دینی است. همچنین، طبق آیات ۱۸ و ۱۹ سوره لقمان، ۵۴ مائده و ۳۶ نساء اجتناب از خودنمایی،

فخرفروشی، برتری طلبی و خودبزرگ‌بینی و برخورداری از تواضع و فروتنی در برابر پدر، مادر و معلم از شاخص‌های مهم تربیت دینی است» (ذوعلم، ۱۳۸۴: ۵۷) که به‌ویژه در نظام تربیتی آموزش و پرورش توجه بدان ضروری است.

۹- عمل‌گرایی: تربیت اسلامی مستلزم عمل‌گرایی و برخورداری از روحیه تلاش و فعالیت و مجاهدت در راه خداست. قرآن کریم در آیات ۱۵ حجرات «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ» و ۶۹ عنكبوت «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ» نتیجه‌بخش بودن قطعی مجاهدت در راه خدا را مورد تأکید قرار می‌دهد و کسانی را به‌راستی مسلمان می‌داند که با پشتوانه و دست‌مایه ایمان و معرفت به جهاد و تلاش می‌پردازند. البته نگاه اسلام به عمل تنها جنبه کمی و فیزیکی آن نیست بلکه برخورداری از اخلاص و صداقت، روح عمل و عامل ارزش یافتن آن تلقی می‌شود (کشاورز، ۱۳۸۷).

۱۰- عبادت: «عبادت یعنی انجام کاری به انگیزه و قصد تقرب الی الله» بنابراین روح عبادت و انگیزه اصلی آن قرب الهی است» (کاردان، اعرافی، پاک‌سرشت، حسینی و ایرانی، ۱۳۸۲: ۵۱۹). عبادت در اصطلاح دو نوع است: «عبادت خاص و عبادت عام. نوع اول؛ صرفاً بر اعمال شرعی خاصی نظیر نماز و روزه و حج و جهاد و ... اطلاق می‌شود و منظور از عبادت عام «هرگونه عملی است که به انگیزه قرب الهی انجام می‌گیرد» و مراد در اینجا همان معنای عام است که معنی اول را نیز در برمی‌گیرد» (همان: ۵۲۰). با توجه به آیات قرآن کریم: «و ما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون» جن و انس را فقط برای اینکه مرا پرستند آفریدم (ذاریات، آیه ۵۶)، هدف از آفرینش، عبادت و حقیقت عبادت هم «تقرب» است. در نتیجه تنها هدف آفرینش «قرب الی الله» است که در برنامه درسی ملی (۱۳۹۱: ۲۰)، به‌عنوان اصلی‌ترین هدف در نظام آموزش و پرورش، به آن تأکید فراوان شده است، به‌طوری‌که در سطح جهانی، آموزش و پرورش ایران به‌عنوان یک نظام آموزشی دینی شناخته شده است. شاهد این مدعا، پژوهش‌های متعدد در این زمینه است. به‌طور

نمونه؛ در گزارش پژوهشی SAIC^۱ (۲۰۰۷) با عنوان کتاب‌های درسی ایران، محتوا و زمینه، گزارش شده است که در تمام کتاب‌ها به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به ارائه تعالیم مذهب شیعه اقدام شده است. جرویس و توپین^۲ (۲۰۰۶) با مطالعه‌ای درباره‌ی جایگاه صلح در کتاب‌های درسی ایران به این یافته رسیدند که تأکید بر اسلام در تمام کتاب‌های درسی ایران وجود دارد. در پژوهش‌های دیگر مانند هیلر و هیلر^۳ (۲۰۱۴)، تانیا^۴ (۲۰۰۸)، میدگلی و اندرمان^۵ (۲۰۰۳) و ریبا^۶ (۱۹۹۷) اهمیت انتقال مفاهیم و ارزش‌ها از طریق محتوای دروس (کتاب‌ها) بسیار مهم توصیف شده است.

اهمیت انتقال مفاهیم و ارزش‌ها از یک سو و تناسب اهداف آموزشی با محتوای برنامه درسی از سوی دیگر، ضرورت پژوهش‌هایی که به بررسی و تحلیل محتوا بر اساس اهداف تعیین شده در برنامه درسی ملی پردازند را صدچندان می‌کند. چراکه عدم تناسب بین اهداف تعیین شده و محتوای برنامه درسی، معلم و متعلم را در مسیر نادرست و ناهموار قرار می‌دهد و دستیابی به آرمان‌های نظام آموزشی را غیرممکن می‌سازد.

از آنجا که توجه به اهداف و شاخص‌های تربیت دینی مندرج در برنامه درسی ملی، به لحاظ تربیتی حائز اهمیت و دارای آثار و پیامدهای تربیتی و انسان‌سازی است، در این پژوهش، کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره‌ی متوسطه دوم، بر اساس میزان توجه به این مقوله بررسی می‌شود و تلاش شده از نظر جهت‌گیری مفاهیم، مضامین و پیام‌های مربوط به اصل تربیت دینی، مورد تحلیل قرار گیرد. گفتنی است دوره متوسطه دوم از این نظر واجد اهمیت است که افراد در آن به سطوح بالایی از تفکر انتزاعی دست یافته‌اند و زمینه برای تربیت دینی مبتنی بر عقلانیت و خردورزی آنان بیشتر فراهم گردیده است؛ بنابراین هدف موردنظر در این پژوهش، تحلیل محتوای کتاب دین و زندگی دوره‌ی متوسطه‌ی

1. Science Applications International Corporation

2. Groiss, Thoobian

3. Hyler, Hyler

4. Tania

5. Midgley, Anderman

6. Ryba

دوم بر اساس شاخص‌های تربیتی در برنامه درسی ملی بوده است تا به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

- ۱- به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه به مباحث مرتبط با شاخص‌های تربیتی مندرج در برنامه‌ی درسی ملی، توجه شده است؟
- ۲- میزان توزیع مؤلفه‌های شاخص‌های تربیتی در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه چگونه است؟
- ۳- به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه به محورهای مفهومی شاخص‌های تربیتی مندرج در برنامه‌ی درسی ملی توجه شده است؟

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و شیوه تحلیل محتوای توصیفی انجام شده است. «تحلیل محتوا به‌عنوان یک فن پژوهش برای توصیف عینی، نظام‌دار و کمی محتوای رسانه ارتباطی تعریف شده است» (گال، بورگ و گال (بی‌تا)، ترجمه نصر و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۳۲) که می‌تواند رابطه متغیرها و شبکه ارتباطات را نه در سطح، بلکه در عمق مشاهده و بررسی کند (منادی، عابدی و طالب‌زاده، ۱۳۹۴). تحلیل محتوا شامل یک تحلیل نظام‌دار از متن بوده و کدگذاری در آن بر اساس مفاهیم و معانی موردنظر و عملیاتی نمودن متغیرها صورت می‌گیرد (گال، بورگ و گال (بی‌تا)، ترجمه نصر و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۳۳)؛ بنابراین، محقق به پالایش مفاهیم می‌پردازد و ارتباط موجود میان مفاهیم را به دست می‌آورد و از طریق کدگذاری یا طبقه‌بندی مفاهیم موردنظر، به عملیاتی کردن بررسی محتوا دست می‌یابد. واحد تحلیل در این پژوهش، مضمون است. «مضمون واحدهای معنادار یک متن هستند» (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۸۳: ۱۳۴). به بیان دیگر، «مضمون، پیام خاصی است که از جانب فرستنده‌ی پیام موردتوجه است» (ساروخانی، ۱۳۷۸: ۳۰۵)؛ بنابراین، در این پژوهش، تمام مضامینی که درباره‌ی اهداف تربیت دینی مندرج در برنامه درسی ملی، در کتاب دین و زندگی وجود داشته، فیش‌برداری شدند و به‌عنوان داده‌های پژوهش برای مرحله‌ی کدگذاری و شمارش آماده گردیدند.

جامعه مورد مطالعه این پژوهش، کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه دوم بودند که به‌طور هدفمند کتاب دین و زندگی ۲ و ۳ مورد استفاده قرار گرفتند. ابزار گردآوری داده‌ها، چک لیست تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بر مبنای شاخص‌های تربیتی مندرج در برنامه درسی ملی بود که سند مکتوب آن در سال ۱۳۹۱ به تصویب شورای انقلاب فرهنگی رسیده است. با توجه به نتایج بررسی و تحلیل، در این فرم، سه مؤلفه (یا محور) اصلی در ارتباط با مفاهیم مرتبط با مقوله تربیت دینی تعیین شده که عبارت‌اند از:

الف) دانش، معرفت و شناخت نسبت به خود، خدا و هستی

ب) گرایش‌ها و تمایلات

ج) عمل و رفتار

برای هر کدام از این سه مؤلفه (یا محور)، مؤلفه‌های فرعی دیگری نیز تعیین گردیده که عبارت‌اند از:

۱. دانش، معرفت و شناخت: خداشناسی، خودشناسی، نبوت‌شناسی، امام‌شناسی، معادشناسی، حکومت اسلامی، شناسایی هدف خلقت، چرایی و لزوم هدایت، انواع هدایت، فرجام هستی، قدرت تمیز حق و باطل، آشنایی با احکام
۲. گرایش‌ها و تمایلات: عشق و محبت به خالق، اعتماد و توکل، عزت نفس، اراده و تصمیم، گرایش به دین، پابندی درونی
۳. عمل و رفتار: عبادات (نماز، روزه، انفاق، ...)، امر به معروف و نهی از منکر، عفاف و حجاب، کار و تلاش، قانون‌مداری، تشکیل خانواده، تربیت فرزند، مشارکت و همکاری اجتماعی

ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، همین چک لیست یا فهرست مؤلفه‌های مربوط به سه مؤلفه اصلی مرتبط با مقوله شاخص‌های تربیتی است که منطبق بر برنامه درسی ملی آموزش و پرورش است (۱۳۹۱: ۲۱-۱۵). واحدهای تحلیل در کتاب‌های درسی، مفهوم، مضمون یا کلمه است که با خواندن محتوای کتاب‌ها، هر عبارتی که حاوی مفهوم،

مضمون و یا کلمه مربوط به هر کدام از مؤلفه‌هاست، مشخص شده و فراوانی آن‌ها شمارش شده و سپس با گزارش فراوانی و درصد آن‌ها، مورد پردازش و تحلیل قرار می‌گیرد.

یافته‌ها

در این قسمت، نتایج بررسی پرسش‌های پژوهش به تفکیک در سه قسمت تشریح شده است:

نتایج پرسش اول پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه به مباحث مرتبط با شاخص‌های تربیتی مندرج در برنامه درسی ملی، توجه شده است؟

جدول ۱: نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه به لحاظ توجه به شاخص‌های تربیتی به تفکیک محور، مؤلفه و پایه

محورها	مؤلفه‌ها	پایه دوم		پایه سوم		مجموع
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
	خداشناسی	۱۳	٪۴	-	-	۱۳ / ٪۱,۸
	خودشناسی	۱۴	٪۴,۵	-	-	۱۴ / ٪۲
	معادشناسی	۴۸	٪۱۵,۳	-	-	۴۸ / ٪۶,۸
	نبوت شناسی	-	-	۶۰	٪۱۵,۵	۶۰ / ٪۸,۵
	امام شناسی	-	-	۱۴۲	٪۳۶,۷	۱۴۲ / ٪۲۰,۳
دانش،	حکومت اسلامی	-	-	۲۹	٪۷,۵	۲۹ / ٪۴,۱
معرفت	شناسایی هدف خلقت	۱۱	٪۳,۵	-	-	۱۱ / ٪۱,۵
و شناخت	چرایی و لزوم هدایت	۱۸	٪۵,۷	-	-	۱۸ / ٪۲,۵
	شناخت انواع هدایت	۱۰	٪۳,۱	-	-	۱۰ / ٪۱,۴
	فرجام هستی	۴۵	٪۱۴,۳	-	-	۴۵ / ٪۶,۴
	شناخت حق و باطل	۸	٪۲,۵	۱۲	٪۳,۱	۲۰ / ٪۲,۸
	آشنایی با احکام	۱۵	٪۴,۸	-	-	۱۵ / ٪۲,۱
	مجموع	۱۹۲	٪۶۱,۳	۲۴۳	٪۶۳	۴۳۵ / ٪۶۲,۲
	عشق و محبت به خالق	۵	٪۱,۶	-	-	۵ / ٪۰,۷
	اعتماد و توکل	۶	٪۱,۹	-	-	۶ / ٪۰,۸

عزت نفس	۷	۲,۲٪	۲۴	۶,۲٪	۳۱	۴,۴٪
گرایش‌ها	۵	۱,۶٪	۶	۱,۵٪	۱۱	۱,۵٪
و تمایلات	۵	۱,۶٪	۶	۱,۵٪	۱۱	۱,۵٪
پایبندی درونی	۶	۱,۹٪	۴	۱٪	۱۰	۱,۴٪
حق طلبی	۶	۱,۹٪	۷	۱,۸٪	۱۳	۱,۸٪
مجموع	۴۰	۱۲,۷٪	۴۷	۱۲,۱٪	۸۷	۱۲,۴٪
عبادات (نماز، روزه، انفاق..)	۲۸	۸,۹٪	-	-	۲۸	۴٪
امر به معروف و نهی از منکر	۱۱	۳,۵٪	-	-	۱۱	۱,۵٪
عمل و رفتار	۲۳	۷,۳٪	-	-	۲۳	۳,۲٪
عفاف و حجاب	۶	۱,۹٪	-	-	۶	۰,۸٪
کار و تلاش	۱۱	۳,۵٪	۱۲	۳,۱٪	۲۳	۳,۲٪
قانون‌مداری	-	-	۸۰	۲۰,۷٪	۸۰	۱۱,۴٪
تشکیل خانواده	-	-	۱۴	۳,۶٪	۱۴	۲٪
تربیت فرزند	۱۲	۳,۸٪	-	-	۱۲	۱,۷٪
مشارکت و همکاری اجتماعی	۹۱	۲۹٪	۱۰۶	۲۷,۴٪	۱۹۷	۲۸,۱٪
مجموع						

مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل‌شده در کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم متوسطه ۳۱۳ مورد است که از بین شاخص‌های تربیتی تحلیل‌شده‌ی این کتاب، بیش‌ترین توجه به محور شناخت با ۱۹۲ فراوانی و ۶۱/۲٪ بوده و کمترین توجه به محور گرایش‌ها و تمایلات با ۴۰ فراوانی و ۱۲/۷٪ بوده است. همچنین، از بین مؤلفه‌های مفهومی محور شناخت، بیش‌ترین توجه به مؤلفه معادشناسی با ۴۸ فراوانی و ۱۵/۳٪ و کمترین توجه به مؤلفه شناخت حق و باطل با ۸ فراوانی و ۲/۵٪ بوده است. شیوه‌ی ارائه مطلب به این شکل است که درس‌ها با پرسش‌هایی آغاز می‌شود و سپس با توجه به بحث موردنظر، آیاتی از قرآن آورده می‌شود. به‌طور مثال در درس‌های معادشناسی پرسش‌هایی نظیر: جهان رهسپار چه هدفی است؟ آینده زندگی انسان چگونه است؟ آیا نیازهای انسان منحصر به نیازهای طبیعی است؟ و

آغاز می‌شود و سعی می‌کند با کمک آیات قرآنی، پاسخ آن‌ها را به شیوه‌ای انتزاعی فراهم نماید. لازم به ذکر است که در برخی از درس‌ها سعی شده است با مثالی عینی، ذهن دانش‌آموز را به تفکر و تعقل در خصوص موضوع موردنظر وادار نماید. به‌طور مثال در کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم، برای اینکه به خواننده لزوم وجود خالق را اثبات کند از دست‌سازهای بشری مثال‌هایی را بیان می‌کند و خواننده را به این مسئله هدایت می‌کند که چگونه ساخت‌های ساده‌ی دست بشری نیاز به خالق دارند ولی جهان به این عظمت، نیاز به خالق ندارد؟ این شیوه‌ی بیان مطالب، اگرچه فقط در یک درس بیان شده، روش مناسبی برای ایجاد حس کنجکاوی در دانش‌آموز است که بتواند با دانشی که در خصوص پدیده‌های هستی کسب کرده، به پردازش موضوع مذکور پرداخته و به لزوم وجود خالق در نظام هستی پی ببرد.

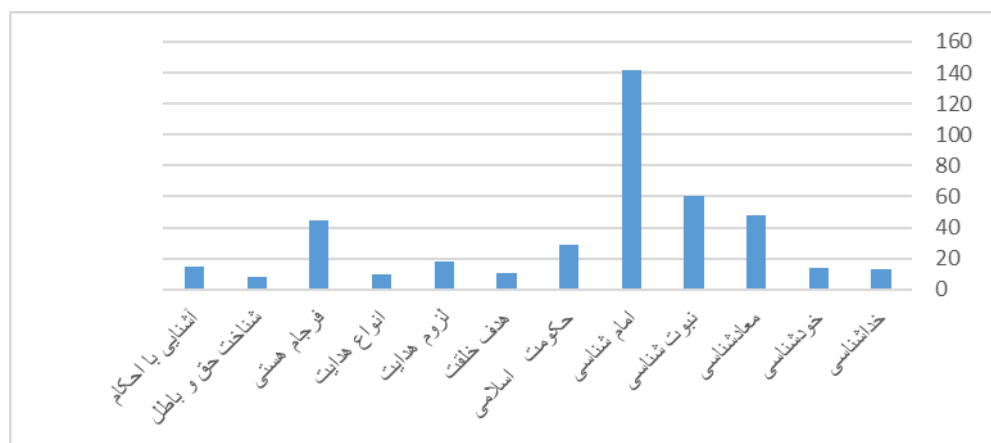
مجموع فراوانی مؤلفه‌های مفهومی تحلیل‌شده در کتاب دین و زندگی پایه‌ی سوم متوسطه ۳۸۶ مورد است که از بین شاخص‌های تربیتی تحلیل‌شده‌ی این کتاب، بیش‌ترین توجه به محور شناخت با ۲۴۳ فراوانی و ۶۳٪ بوده و کمترین توجه به محور گرایش‌ها و تمایلات با ۴۷ فراوانی و ۱۲/۱٪ بوده است. همچنین از بین مؤلفه‌های مفهومی محور شناخت، بیش‌ترین توجه به مؤلفه امام‌شناسی با ۱۴۲ فراوانی و ۳۶/۷٪ و کمترین توجه به مؤلفه شناخت حق و باطل با ۱۲ فراوانی و ۳/۱٪ بوده است. در کتاب پایه‌ی سوم نیز شیوه‌ی ارائه مطالب به‌مانند پایه‌ی دوم است به این‌گونه که با پرسش‌هایی نظیر: طرح و برنامه‌ی خداوند برای جامعه اسلامی، پس از رحلت رسول اکرم (ص) چیست؟ این جامعه در چه مسیری و چگونه باید حرکت کند؟ رهبری این نظام در طول تاریخ آینده بر عهده چه کسانی باید قرار گیرد؟ آغاز می‌شود و با ارائه آیاتی از قرآن، به تدریج پاسخ مناسب ارائه می‌گردد.

همچنان‌که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، تعداد مؤلفه‌های کتاب دین و زندگی پایه دوم و سوم، ۶۹۹ فراوانی است که بیش‌ترین کاربرد مربوط به محور شناخت با ۴۳۵ فراوانی و ۶۲/۲٪ بوده است و کمترین توجه به محور گرایش‌ها و تمایلات با ۸۷ فراوانی و ۱۲/۴٪ بوده است. در محور شناخت بیش‌ترین توجه اختصاص به مؤلفه امام‌شناسی با ۱۴۲ فراوانی

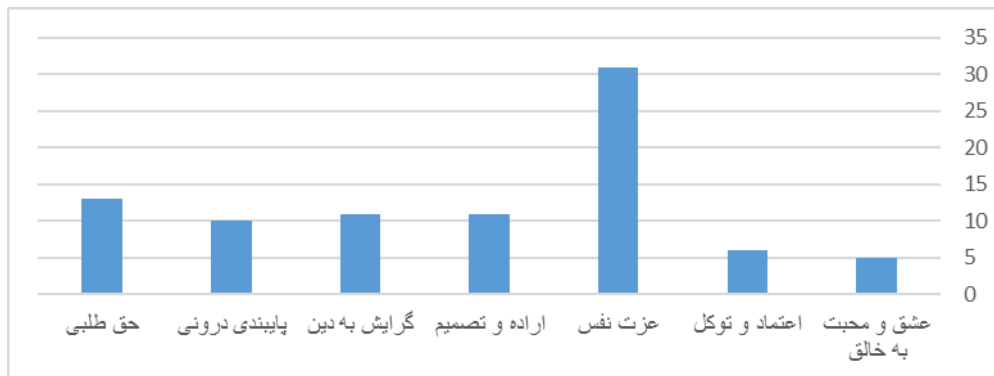
و ۲۰/۳٪ و کمترین توجه اختصاص به مؤلفه شناخت حق و باطل با ۲۰ فراوانی و ۲/۸٪ دارد.

نتایج پرسش دوم پژوهش: میزان توزیع مؤلفه‌های شاخص‌های تربیتی محور شناخت، محور تمایلات و گرایش‌ها و محور عمل و رفتار در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه چگونه است؟

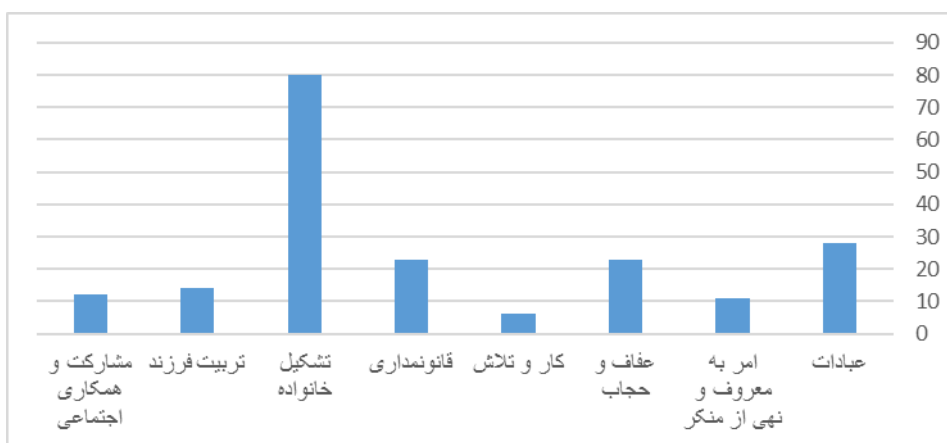
تحلیل کتاب‌های مورد بررسی نشان داد از مجموع ۶۹۹ واحد شمارش شده مرتبط با شاخص‌های تربیتی، مؤلفه‌ی امام‌شناسی با ۱۴۲ فراوانی و ۲۰/۳٪ بیش‌ترین و مؤلفه انواع هدایت با ۱۰ فراوانی و ۱/۴٪ کمترین میزان توجه را داشته‌اند. همچنین، کمترین و بیش‌ترین توجه به شاخص‌های تربیتی در محور گرایش‌ها و تمایلات، به ترتیب؛ مؤلفه عشق و محبت به خالق با ۵ فراوانی و ۰/۷٪ و مؤلفه عزت نفس با ۳۱ فراوانی و ۴/۴٪ و در محور عمل و رفتار، بیش‌ترین توجه به مؤلفه تشکیل خانواده با ۸۰ فراوانی و ۱۱/۴٪ و کمترین توجه به مؤلفه کار و تلاش با ۶ فراوانی و ۰/۸٪ بوده است. نحوه‌ی توزیع سایر مؤلفه‌ها در نمودارهای ۱ تا ۳ در زیر به تفصیل بیان شده است.

نمودار ۱: میزان توجه به مؤلفه‌های محور شناخت در محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه بر اساس فراوانی

نمودار ۲: میزان توجه به مؤلفه‌های محور گرایش‌ها و تمایلات در محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه بر اساس فراوانی

نمودار ۳: میزان توجه به مؤلفه‌های محور عمل و رفتار در محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه بر اساس فراوانی

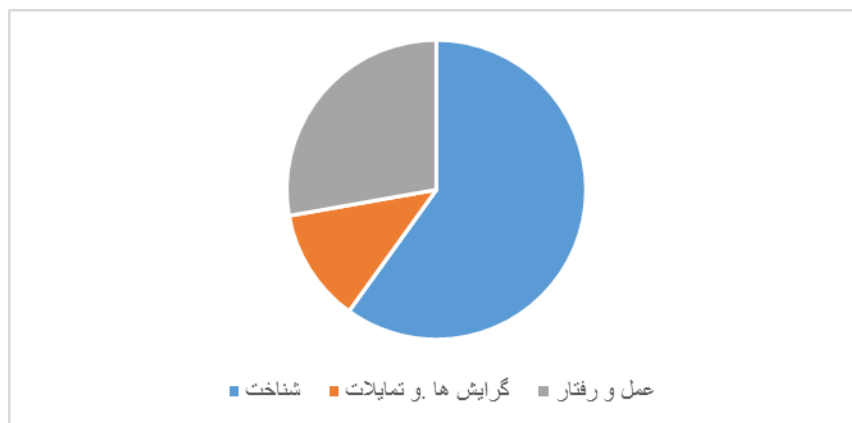
نتایج پرسش سوم پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه به محورهای مفهومی اهداف تربیت دینی مبتنی بر آموزه‌های قرآن توجه شده است؟

با توجه به تحلیل کتاب‌های مورد بررسی و نتایج جدول ۲، از مجموع ۶۹۹ فراوانی تحلیل شده، محور شناخت با ۴۲۵ فراوانی و ۶۲/۲٪ بیش‌ترین توجه و محور گرایش‌ها و تمایلات با ۸۷ فراوانی و ۱۲/۴٪ کمترین توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

همان‌طور که در جدول ۲ و نمودار ۴ مشاهده می‌شود بخش اعظم محتوای کتاب دین و زندگی به شیوه‌ی توضیحی نگاشته شده است و به توضیح مفاهیمی چون: خداشناسی، انسان‌شناسی، نبوت‌شناسی، امام‌شناسی و معادشناسی می‌پردازد. به عبارت دیگر، کتاب دین و زندگی بر محور اصول دین، تنظیم شده است. به گونه‌ای که اطلاعات عمیق و کاملی از مباحث مطروحه را به جهت شناساندن این اصول به خواننده بیان می‌نماید. درس‌های ۱ تا ۱۰ پایه دوم، مربوط به مباحث خداشناسی، انسان‌شناسی و معادشناسی و درس‌های ۱ تا ۱۲ پایه سوم مربوط به نبوت‌شناسی و امام‌شناسی است.

جدول ۲: نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه در توجه به شاخص‌های تربیتی برحسب محورهای مفهومی

محو­رهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
شناخت و معرفت	۴۲۵	۶۲٫۲٪
تمایلات و گرایش‌ها	۸۷	۱۲٫۴٪
عمل و رفتار	۱۹۷	۲۸٫۱٪

نمودار ۴: میزان توجه به محورهای شاخص‌های تربیتی در محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه بر اساس فراوانی و درصد فراوانی

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که کتاب‌های دین و زندگی پایه‌ی ۲ و ۳ دوره‌ی متوسطه دوم، بر اساس سه محور یا تم کلی؛ شناخت، تمایلات و گرایش‌ها و عمل و رفتار نگاشته شده است که منطبق با شاخص‌های تربیتی مندرج در برنامه درسی ملی است. در توضیح این یافته می‌توان گفت تربیت مبتنی بر اسلام، مثالی است که سه ضلع آن رفتار، فرایندهای ذهنی (معرفت و شناخت) و تمایلات و انگیزه‌هاست. هر سه ضلع این مثلث جهت تربیت لازم و مکمل یکدیگر بوده و جهت آن‌ها هم به سمت توحید و یگانگی خداوند است. همچنین، یافته‌های پژوهش نشان دادند که بیش از ۶۰ درصد محتوای کتاب‌ها مربوط به محور شناخت است که مباحث مربوط به اصول اعتقادی دین را به گونه‌ای تفصیلی بیان می‌کند. به اعتقاد اندیشمندان با رشد فرایندهای ذهنی - معرفت و شناخت - خواست‌ها و تمایلات انسان به گونه‌ای شکل می‌گیرد که عمل و رفتار مبتنی بر بینش و بصیرت را تولید می‌کند؛ یعنی با دادن شناخت و معرفت به انسان‌ها می‌توان زمینه عمل آگاهانه را فراهم نمود. هر قدر انسان با معارف و آموزه‌های دینی و الهی و با محتوای پیام خداوند و قرآن کریم و گفتار و عمل و سیره معصومین بیشتر آشنا گردد و به تفکر در اصول اعتقادی پردازد، زمینه بصیرت و روشن‌بینی در دین بیشتر برای او فراهم می‌گردد که خود پشوانه‌ی قدرتمندی برای عمل‌گرایی افراد خواهد بود (طالبی، ۱۳۸۹). آنچه در خصوص این یافته قابل توجه است آن است که استدلال عقلی و اقامه برهان اگرچه می‌تواند بعد شناختی دین (اعم از شناخت خداوند، جهان، انسان و معاد و ...) را بهبود بخشد و به استحکام آن کمک کند اما به‌تنهایی دانش‌آموزان را به انجام دادن عمل و تکالیف دینی و التزام به بایدهای دین ملزم نمی‌کند. اگرچه عقل، شناخت و معرفت پشوانه محکمی برای از بین بردن تردیدهای دینی است و از دینداری احساسی و تقلیدی و بسیاری از آسیب‌های دینداری پیشگیری می‌کند اما استدلالی عمل کردن دلیل بر وجود انگیزه درونی برای عمل نیست. لذا محتوی آموزشی باید ابتدا با فراهم کردن محیط مناسب و ارائه الگوهای تربیتی و ایجاد عادات نیک و بیدار کردن فطرت‌ها زمینه تربیت دینی را در

متربی فراهم کند و سپس برای مستحکم نمودن اعتقادات و از میان بردن تردیدها و پرهیز از دینداری سطحی دانش‌آموزان به مباحث عقلی و اقامه برهان پردازد؛ بنابراین آنچه رفتار را شکل می‌دهد تنها لایه‌ها و فرایندهای ذهنی فرد که ناشی از علم و دانش اوست نیست بلکه هم معرفت و شناخت و هم علاقه، انگیزه و تمایل به انجام کار، رفتار فرد را شکل می‌دهد (رجایی، ۱۳۸۹). به عبارت دیگر مجموع فعالیت‌های روانی، احساسات، افکار (ذهنی) و عواطف‌اند که رفتار و کردار هر فرد نمودار و ترجمان آن فعالیت‌ها است.

یافته‌های دیگر پژوهش نشان می‌دهد که کمتر از ۱۵ درصد محتوای کتاب‌ها به محور تمایلات و گرایش‌ها تعلق دارد که با توجه به تأثیر تمایلات و گرایش‌های افراد در انجام امور مختلف، جای بحث و گفتگو دارد. نخست اینکه؛ از دیدگاه روان‌شناختی، روح انسان علاوه بر بعد شناختی، بعد دیگری به نام بعد گرایشی دارد. بعد گرایشی همان تمایلاتی هستند که باروح انسان سرشته شده‌اند. هر انسانی ذاتاً از این گرایش‌ها هرچند در حد بسیار ضعیف و نهفته بهره‌مند است و آن‌ها را در خود به‌طور بدیهی احساس می‌کند. این تمایلات بر اثر عوامل خارجی و القائات محیط و جامعه و تربیت پدید نیامده‌اند (افروز، ۱۳۷۳). با توجه به اصالت ذاتی بعد گرایشی، مکتب اسلام به رفتارهای دینی و فرایندهای ذهنی توأمان توجه داشته و این دو را با تمایلات و انگیزه‌ها آمیخته می‌کند. تأملی در روش تربیتی پیامبر اسلام مؤید این مطلب است. «ایشان در سنین پایین که شروع تربیت دینی است و استفاده از استدلال عقلانی (شناخت) ممکن نیست، به‌جای تکیه بر برهان و استدلال ابتدا بر عمل تکیه می‌کردند و با مهربانی و لطافت کلام، مردم را قلباً به دین متمایل می‌کردند و قبل از بحث و گفتگو درباره دین، فلسفه و فواید آن، دعوت به اقامه نماز می‌کردند (یعنی عمل توأم با ایجاد علاقه و انگیزه) و سپس باب بحث و گفتگو را می‌گشودند» (داوودی ۱۳۸۳: ۱۰۵).

دوم اینکه؛ یکی از گرایش‌های اصیل انسان، میل و محبت به خدا است که از وی جدایی‌ناپذیر است، به‌طوری‌که می‌توان انسان را موجود متأله یا دین‌ورز نامید. خداوند انسان را با فطرت دینی و الهی آفریده است و دگرگونی در آفرینش الهی وجود ندارد. اگر محبت و میل به خدا، آمیخته با وجود آدمی است، انفکاک آن از وجود او امکان

ندارد. البته ممکن است انسان‌ها بر اثر شرایط محیطی نسبت به این میل فطری تا مدتی غافل باشند و یا در شناختن متعلق حقیقی آن خطا کنند، ولی هنگام رفع مانع و هوشیاری، دوباره این میل جلوه می‌نماید و مصداق واقعی خود را نشان می‌دهد. از این رو، وظیفه پیامبران بیدار کردن و برانگیختن گنجینه‌های فطرت آدمی است، یا اینکه گرایش دینی انسان را سمت‌وسوی شایسته ببخشند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۲). بنابراین، یکی از محورهای اساسی که در تألیف کتب دین و زندگی باید مورد توجه قرار گیرد، فراهم کردن شرایطی برای بیداری فطرت انسانی است که می‌تواند اعمال و رفتارهای انسان را تحت تأثیر قرار دهد که ملاحظه می‌شود به این بعد از تربیت توجه چندانی نشده است.

یافته‌ی دیگری که در تحلیل محتوا خودنمایی می‌کند، درصد پایین مفهوم کار و تلاش در کتاب دین و زندگی است که فراوانی آن ۶ است و تنها ۰/۸ درصد از کل مفاهیم کتاب را به خود اختصاص می‌دهد. در حالی که در منابع دینی و اسلامی کار و تلاش، مانند جهاد در راه خدا، اجر و پاداش دارد و کسی که برای کسب روزی حلال فعالیت می‌کند، اگر در همان حال از دنیا برود، اجر شهید را خواهد داشت. به نظر می‌رسد بی‌توجهی به این بعد از زندگی اجتماعی انسان، می‌تواند تبلی و بیکاری را در ذهن دانش‌آموز القاء نماید که خود می‌تواند پیامدی مانند دزدی از بیت‌المال، استفاده از رانته‌ها و مسائل مشابه را به دنبال داشته باشد. از طرفی خبرهای اختلاس و صدها نوع کلاه‌برداری که در سطح جامعه رخ می‌دهد، می‌تواند عواقب خطرناکی را به دنبال داشته و انگیزه‌ی تلاش و کوشش را در سنین نوجوانی تضعیف نماید.

نکته جالب توجه دیگر در محور عمل و رفتار، درصد بالای مؤلفه تشکیل خانواده نسبت به سایر مؤلفه‌ها در این محور است. در تبیین این یافته می‌توان گفت که بر اساس سند برنامه ملی آموزش و پرورش که یکی از اهداف آن، آماده‌سازی نسل نوجوان برای تشکیل خانواده است، آماده‌سازی نسبی افرادی که به دلایل مختلف از ادامه تحصیل بازمی‌مانند؛ از دیدگاه متولیان تعلیم و تربیت، آموزش عمومی افراد در سطحی که همه‌ی مسائل مربوط به نوجوان و جوان، تعلیم داده شود، از وظایف اساسی نظام آموزش و پرورش

است تا افراد در خصوص زندگی مشترک و اصول و قوانین مربوط به آن تا حدودی آگاهی کسب نمایند و زندگی موفق را برای خود رقم بزنند.

در مجموع از یافته‌های پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که اهتمام ویژه مؤلفان کتاب دین و زندگی، افزایش شناخت افراد نسبت به اصول اساسی و فروع دین است و به بحث گرایش‌ها و تمایلات توجه چندانی نشده است و این در حالی است که شناخت و تمایلات هر دو مقدمه رفتاراند و بی‌توجهی به هر یک از آنان، بحث عملی شدن اصول و مفاهیم را خدشه‌دار می‌کند. به اعتقاد بسیاری از اندیشمندان اسلامی فرایندهای ذهنی (شناخت و معرفت) و انگیزه و تمایل به انجام عمل، مهم‌ترین عوامل مؤثر در شکل‌گیری رفتاراند. هرچه شناخت و معرفت بیشتر شود حب الهی و گرایش‌های اصیل و فطری در انسان قوی‌تر شده و انسان را به سوی عمل صالح می‌کشاند. نمود عینی تربیت در رفتار است؛ بنابراین اگر بخواهیم دانش‌آموزان ما تربیت اسلامی داشته باشند، باید بر زیر بناهای رفتار یعنی معرفت و تمایلات و حب الهی تأکید کرد و محتوای کتاب‌ها را به این اساس نگاشت تا شاهد نمود شاخص‌های تربیتی در رفتار دانش‌آموزان باشیم.

منابع

- ابراهیم‌زاده، عیسی (۱۳۸۳)، *فلسفه تربیت (رشته علوم تربیتی)*، تهران: دانشگاه پیام نور.
- احمدی، سیداحمد (۱۳۷۴)، *مفهوم تربیت دینی و راههای وصول به آن*، مجموعه خلاصه مقالات ششمین مجمع علمی جایگاه تربیت (ص ۲۹-۲۸)، تهران: معاونت پرورشی وزارت آموزش و پرورش.
- افروز، غلامعلی (۱۳۷۳)، *چکیده‌ای از روان‌شناسی تربیتی*. تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان.
- اعرافی، علیرضا، ملکی بیرجندی، عسکر، صادق زاده قمصری، علیرضا (۱۳۸۰)، *مجموعه مقالات همایش تربیت در سیره و کلام امام علی (ع)*، تهران: تربیت اسلامی.
- باقری، خسرو (۱۳۷۹)، *تربیت دینی در برابر چالش‌های قرن بیست و یکم*، مجموعه مقالات تربیت اسلامی، (جلد ۳)، قم: مرکز تحقیقات تربیت اسلامی.
- برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱)، *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*، شورای عالی آموزش و پرورش، زمستان ۱۳۹۱.
- تاج‌الدین، مرضیه، بازارگادی، مهرانوش (۱۳۹۲)، *مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیتی از دیدگاه قرآن کریم، دانشنامه موضوعی قرآن؛ پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی*: مرکز فرهنگ و معارف قرآن کریم.
- داوودی، محمد (۱۳۸۳)، *تربیت دینی*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ذوعلم، علی (۱۳۸۴)، *شاخص‌های تربیت دینی در قرآن کریم و کاربردهای آن در آموزش و پرورش*، مجله رشد آموزش قرآن، زمستان ۸۴، شماره ۱۱، ص ۴۷-۵۲.
- رجایی، حمید (۱۳۸۹)، *آفرینندگی، تفکر جانبی و باور دینی (درآمدی به تولید علم)*. انتشارات: شهر من.
- رئیس‌دانا، فرخ‌لقا (۱۳۷۴)، *تحقیق و بررسی محتوای برنامه درس ریاضی دوره راهنمایی، فصلنامه تعلیم و تربیت*، سال ۱۱، شماره ۱ و ۲، ص ۸۶-۱۰۶.

سجادی، سید مهدی (۱۳۸۴)، تبیین و ارزیابی رویکرد عقلانی به تربیت دینی، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، سال ۴، شماره ۱۱، ص ۳۵-۵۵.

ساروخانی، محمدباقر (۱۳۷۸)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سرمد، زهره، بازرگان، عباس، حجازی، الهه (۱۳۸۳)، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: انتشارات آگاه.

سیف، علی‌اکبر (۱۳۷۲)، روانشناسی پرورشی (روانشناسی یادگیری و آموزش)، تهران: انتشارات آگاه.

طالبی، محمدحسین (۱۳۸۹)، معرفت چیست؟ فصلنامه معرفت، سال ۵، شماره ۴۲، ص ۱۹-۱۴.

عمید، حسن (۱۳۶۳)، فرهنگ عمید، تهران: امیر کبیر.

کاردان، علی‌محمد، اعرافی، علیرضا، پاک‌سرشت، محمدجعفر، حسینی، علی‌اکبر، ایرانی، حسین (۱۳۸۲)، فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: سمت.

کشاورز، سوسن (۱۳۸۷)، شاخص‌ها و آسیب‌های تربیت دینی، فصلنامه تربیت اسلامی، سال ۳ شماره ۶، ص ۹۳-۱۲۲.

گال، مردیت، بورگ، والتر، گال، جویس (بی‌تا)، روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه: احمدرضا نصر و همکاران (۱۳۸۳)، تهران: انتشارات سمت و دانشگاه شهید بهشتی.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۱)، مجموعه آثار شهید مطهری، قم: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۶)، انسان کامل، قم: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۸)، ولایات و ولایت‌ها، قم: صدرا.

منادی، مرتضی، عابدی، فاطمه، طالب‌زاده شوشتری، لیلا (۱۳۹۴)، روش پژوهش کیفی کاربردی (در علوم اجتماعی و علوم انسانی)، تهران: جامعه‌شناسان.

Groiss, A. Toobian, N (2006), The Attitude to The other and to peace in Iranian School Book and Teachers. Guudes Download Center for

Monitoring the Impact of peace, Study Downloadable from:
<http://www.Edume.Org>.

Hylar, E. Hylar, L (2014), Lifestyles: Past, Present, Future. A Unit to Integrate Economics in the Junior High Classroom. This record was imported from ERIC on March 21.

Midgley, C. Anderman, E. L (2003), Differences between elementary and middle school teachers and students, Journal of Early Adolescence, V.15. No. 2. PP: 113-126.

Ryba, R. (1997), Education, Democracy and Development: An International Perspective, Kluwer American Publishers, Dordrecht, Boston and London.

SAIC. (2007). Iranian Textbooks: Content and Context, Research Report, <https://fas.org/irp/dni/osc/irantext>.

Tania, L. (2008), "Smart Living: Lifestyle Media and Popular Expertise", Peter Lang Publishing